

UOT 398:801.6; 398:82.0; 801.8; 81:0/9

ÇİNARƏ RZAYEVA

XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNİN NAXÇIVAN FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ İFADƏSİ

Məlumdur ki, qədim zamanlardan xalqımız xalçaçılıqla məşğul olub. Bu yaradıcılıq sahəsi folklorumuzda da geniş şəkildə öz əksini tapıb. Ona görə də folklor mətnlərində xalçaçılıq leksikasını araşdırmağa, onun təhlilini aparmağa ehtiyac vardır. Məqalədə Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən xalçaçılığa aid terminlərin bir qismi seçilmiş, araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz həmin sözlərə gəbə, palaz, hana, cəhrə və s. nümunə göstərə bilərik.

Araşdırma zamanı məlum olmuşdur ki, xalçaçılığa aid sözlər folklorun demək olar ki, bütün janrlarında işlənmişdir. Bu da folklorumuzun qədimliyindən, zənginliyindən, xalqımızın əməksevərliyindən xəbər verir.

Həmçinin məqalədə tədqiqata cəlb olunan leksik vahidlərin hər birinin qarşısında mənası və izahı verilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, xalçaçılığa aid əşyaların çoxu bu gün də öz işləkliyini qoruyur. Bir qisim isə arxaikləşib. Həmin əşya və bu sahəyə aid sözlər öz işləkliyini itirmiş, ya da yeni texnologiya ilə əvəz olunmuşdur. Ona görə də onun adı dilimizin aktiv fondundan çıxmış, passiv fonda keçmişdir.

Tədqiqat zamanı bu kimi məqamların şərhini yeni, maraqlı elmi nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, folklor, leksika, xalçaçılıq.

Azərbaycan xalçaları özünün məxsusi ornamentləri ilə dünya mədəniyyəti içərisində xüsusi yeri və dəyəri olan sənət nümunələrindən biridir. İnsanların məişət və mədəniyyət həyatında xalçaların rolu böyükdür. Dəyərli sənət əsəri və dəyərli hədiyyə olan, müalicə vasitəsi sayılan xalçalar həmçinin evimizi bəzəyən qiymətli əşyadır.

“Xalçaçılıq keçmişimizlə bu günümüzü, bu günümüzlə gələcəyimizi birləşdirir. Xalçaçılıq haqqında danışmaq elə özümüz, milli-mənəvi dəyərlərimiz, əxlaqımız, düşüncə tərzimiz haqqında danışmaq deməkdir” [6, s. 50]. Biz də akademik Nizami Cəfərovun bu dediklərindən yola çıxaraq, milli-mənəvi dəyərlərimizə, keçmişimizə, zəngin folklorumuzda özünəməxsus şəkildə təsvir olunan Azərbaycan, Naxçıvan xalçalarının yeri və dəyərini nəzər salmaq istəyirik.

Məlumdur ki, xalqımız keçmişdən bugünə kimi bu sənət növü ilə məşğul olmuş və nadir sənət sahələrimizdən birini də dünyaya tanıtmışdır. Keçmiş tarixi olan xalçaçılıq sənəti bu gün daha da inkişaf etdirilir. Bununla bağlı dövlət tərəfindən xüsusi proqramlar həyata keçirilir, kurslar, peşə məktəbləri açılır, həvəsi və marağı olan hər kəs buraya cəlb edilir. Bu, nənə-babalarımızın sevərək yaşatdıqları sənətin bundan sonra da yaşayacağına və öz gözəlliyi ilə dünyada daha geniş arealda yayılmasına zəmin yaradır. Göz nuru və əl əməyi ilə ərsəyə gətirilən xalçaların müxtəlif adları var. Həmçinin xalçaçılıq sənətində xeyli sayda terminlər özünü göstərir. Keçmiş tarixə malik olan xalçaçılıq folklor mətnlərində də kifayət qədər əks olunmuşdur. Əsasən də “Sehrli xalça” termini folklor mətnlərinin özəyi və özəli sayılır. Bununla bağlı nağıllar folklor mətnlərini daha da zənginləşdirmiş və uşaqlar üçün daha maraqlı və oxunaqlı olmasına gətirib çıxarmışdır.

Folklor mətnlərini araşdırdığımızda demək olar ki, bütün janrlarda xalçaçılıqla bağlı terminlərə rast gəlirik. Azərbaycan folklorunun qədim və maraqlı janrı olan nağıllar bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ta qədim zamanlardan bu günə kimi nağıllarda xeyirlə şəər, işıqla qaranlıq, həyatla ölüm, haqla nahaq, doğru ilə yalan mübarizə aparmışdır. Sonunda isə

həmişə xeyir şərə, haqq nahaqqa, işıq qaranlığa, doğru yalana qalib gəlmişdir. Və bu deyilənlər sehrli nağıllarda da özünü göstərir. Bələ ki, nağıllarda sehrli qüvvə rolunda qarşımıza çıxan uçan xalçalar nağıl qəhrəmanlarını rastlaşdığı pisliklərdən xilas edir, onları işıqlı dünyaya aparır. Uçan xalça hamımızın uşaqlıq illərindən yaddaşlarımıza həkk olunmuşdur.

Azərbaycan nağıllarında xalçaçılığın gəlir mənbəyi olmasına, xalçaların üzərində kiməsə hər hansı bir gizli məlumatın verilməsi, mesajın ötürülməsinə də rast gəlirik. Bu deyilən fikirlərlə yanaşı folklor mətnlərində xalçaçılıq terminləri də geniş şəkildə işlənmişdir ki, gəbə, hana, palaz, cəhrə və s. kimi bu sənət sahəsinə aid sözlər daha çox qarşımıza çıxır. İndi həmin sözləri araşdırmaya cəlb edək.

Gəbə – böyük xalça kimi bilinən bu leksik vahidin Naxçıvan folklor mətnlərində işlənmə arealı genişdir. “Sənəm Cadu” nağılında oxuyuruq:

“Ortancıl qız da deyir ki, qızdar, nolaydı məni şah oğlu şah Abbasın vəziri Allahverdi xan alaydı, ona bir oğul doğaydım, bir də gəbə toxuyaydım. Gəbənin bir tərəfində şah Abbasın qoşunu oturaydı, bir tərəfi açıq qalaydı” [9, s. 125].

Gəbə leksik vahidinə Aşıq İsmayılın rəvayətlərində də rast gəlirik:

“Bədircahanı yola gətirmək üçün dua yazdırırlar, İsmayılı isə ziyarət üçün Xorasana aparırlar. Lakin heç nə bəyə və gəlinə köməh eləmir. Zeynəb arvad iki inəyini və bir gəbəsini aparıb Molla Əhmədə verir ki, bəlkə o, cavannara kömək edə. Ancaq yenə də bir çarə hasil olmur” [8, s. 451].

Bildiyimiz kimi, el arasında xalça, gəbə də nəzir kimi deyilir. Niyyəti qəbul olanda da nəzir elədiyi xalçanı, gəbəni və s. aparıb həmin nəzir elədikləri yerə, məkana və yaxud adama verirlər. Folklor materiallarında buna aid nümunə də qarşımıza çıxır.

Aşağıda nümunə kimi göstərdiyimiz bir rəvayətdə daha maraqlı mətn diqqətimizi çəkir. Burada Zeynəb xanım gəbəni, inəyi aparıb mollaya verir ki, canavara kömək etsin. Ancaq molla kömək edə bilmir. Zeynəb xanım gedib təzədən verdiklərini geri alır. Həmin hissədə oxuyuruq:

“Zeynəb arvad ağsaqqalların məsləhəti ilə gedib Molla Əhmədə verdiyi bir gəbəsini və iki danasını alıb gətirir” [8, s. 453].

Göstərilən nümunədən belə nəticəyə gəlinir ki, nəzir edəndə etdiyini niyyətin qəbul olmasını gözləməli, sonra aparıb nəzirini verməlisən. Öncədən nəziri verməyin sonu Zeynəb xanımın yaşadığı kimi olur. Bu yerdə “Tələsən təndirə düşər” atalar sözü xatırlanır.

Palaz – “yundan və ya pambıqdan toxunma enli, uzun, qalın, xovsuz xalça növü”dür [5, s. 567]. Keçmişdə xalqımız bu sənəti çox sevərək məşğul olduğu üçün, demək olar ki, bütün növlərini də folklor materiallarına yansıtmışdır. Palaz sözünə folklorun bir çox janrında rast gəlirik. Məsələn, atalar sözləri arasında çoxumuzun işlətdiyi belə bir nümunə var: “Palaza bürün, elinə sürün”.

Palaz sözünün nağıllarda işlənmə tezliyi daha yüksəkdir. “Qızıl təsbəh” nağılında oxuyuruq:

“Şahnan vəzir mat-mat bir-birinin üzünə baxdılar. Bu nə olan işdi belə? Axırda qapını döyüb içəri girməyə rüsxət istədilər.

Arvad bunları tanıyıb, “xoş gəldin” elədi. Əlinə keçən həsir-palazdan yerə salıb hər ikisini rahatladı” [8, s. 235].

“Beçə dərviş” nağılından aldığımız nümunəyə də nəzər salaq:

“Qız oyanıb oğlanı bu halda görəndə az qalır ki, bağı çatlasın. Atasının qorxusundan

bilmir ki, nə etsin. Tez kənziləri çağırır Beçə dərvişi bir palaza bürüyüb öz atıynan şəhərin bir kənarına tulladılar” [10, s. 270].

Uşaq folkloruna nəzər salanda görürük ki, “Palazagirmə” adlı bir oyun mövcuddur. Həm oyunun adında palaz sözü işlənmiş, həm də oyunun mətnində. Həmin oyunun keçirilmə qaydasının izah edildiyi mətnə baxaq:

“3-4 nəfər arasında oynanılır. Palazı örtürsən birinin üstünə, o biri gəlib vırır. Vıranın adını düz tapırdınsa, onu yatırdırdın. Belə-belə, tapa bilməsən, yenə sən oyunda qalırdın” [11, s. 381].

Uşaq oyunlarında bu qədim sənət növünün adlarının olması müsbət qiymətləndirilməlidir. Çünki uşaqlarda körpəlikdən bu sənət növü ilə bağlı müəyyən bazanın yaranmasına gətirib çıxardır.

Hana – bu sözün mənası lüğətdə belə izah olunur: “Əllə xalça, palaz və sairə toxumaq üçün yerdə qurulan dəzgah; xana” [4, s. 329]. Hana sözü də folklor mətnlərində çox sayda işlənmişdir. Məsələn, aşıq rəvayətlərindən birində oxuyuruq:

“Hanalar az qalırdı kəsilsin, farmaş, xurcun, bəzən də duz torbası toxuyurdular. Kilim, gəbə, xalı, kimə nə lazımdı onu toxuyurdu. Xurcuna köç dövrü lazım olan yeməyi yığıb salırdılar atın tərkinə, farmaşa ev içini qablıyrdılar, yüklüyürdülər dəvələrə. Kilimi, xalımı da ki, salırdılar evlərə, dağda alaçığa, çadıra” [8, s. 465].

Bu nümunədə xalçaçılıqla bağlı bir çox leksik vahidə rast gəlirik. “Hana”, “kilim”, “gəbə”, “xalı” və s.

Yuxuyozmalarda da **hana** sözünə rast gəlirik: Hana görmək yoldu, səfərə çıxmaqdı [10, s. 133].

Bu leksik vahidin folklorumuzda məcazi mənada da işlənməsinə rast gəlirik. Yağışdan sonra yaranan göy qurşağına “Fatma nənənin hanası” el arasında tez-tez işlədilən xalq ifadəsidir.

“Yaz yağışından sonra Fatma nənənin hanasının altından oğlan keçsə qız, qız keçsə oğlan olacaq, deyərlər” [8, s. 46].

Xalçaçılıq sahəsində işlənən leksik vahidlərdən biri də “**əriş**” sözüdür. Əriş sözünün ifadə etdiyi məna “xalçada və başqa toxunma mallarda uzununa müvazi gedən əsas iplər. Xananın ərşi – toxunmalar üçün işlənən saplar, başlıca olaraq, iki qrupa ayrılır: 1) əriş sapları; 2) arğac sapları. Bunlardan birincisi toxunmaların boyu, ikincisi eni üçündür” [4, s. 126]. Bu sözə inam və inanclarda rast gəlirik.

“Hana asanda ərişi oğurlamax olmaz. O dünyada onun haqq-hesabı sorulacax. Hər şey halallıqla olmalıdır. Yoxsa hananı uzadanda, ev yiyəsi də günaha batar” [9, s. 11].

Bayatılarda da bu söz rastımıza çıxır:

İlmənin sanı yoxdu,
Ərişin sonu yoxdu.
Məst olarsan ətrindən,
Çiçəkdi, camı yoxdu [9, s. 300].

Burada da ərişin lüğətdə işlənən mənasında işləndiyini görürük. Yəni ərişin uzun ip olması bayatıda açıq şəkildə göstərilir.

Əriş sözü dastanlarımızdan da yan keçməmiş, bir neçəsində işlənmişdir. “Aşıq Qurbani” dastanından oxuyuruq:

Ərişdən kəməri vurdum belimə,
Ərənlərdən su bağladım gölümə.

O mərfətdən bir də düşsə əlimə,
Qətrə vurub mən ümmana yetişdim [9, s. 439].

Bu nümunədə ərişdən hazırlanan xalça deyil, kəmərdi. Göründüyü kimi, ərişdən təkə xəlcənin toxunmasında deyil, həmçinin digər əşyaların hazırlanmasında da istifadə olunur. Belə terminlərin folklor mətnlərində çox işlənməsi xalqımızın qədim sənət növünə verdiyi dəyərin bir nümunəsidir.

Cəhrə - “yun əyirmək üçün əl ilə işlədilən ən sadə alət” [3, s. 400]. Keçmişdə xalça, paltar toxuyan nənələrimiz bu alətdən istifadə edərək yun əyirmiş və bu leksik vahidi folklor mətnlərinə də gətirilmişdir.

“Oğuz oğlu və qurd” əfsanəsində oxuyuruq: “Ey Oğuz oğlu, qabaqdakı dörd yolayrıcında səni bir sürü qoyun, bir qucaq sünbül, bir cəhrə, bir də əl dəyirmanı gözlüyür. Onları alıb zağana apararsan. Qoyunnardan bir neçəsini kəsib ətini yiyərsən, yununnan cəhrədə ip əyirip, özünə isti paltar toxuyarsan, dərisini əyninə geyərsən, sünbülün ununnan çörəh bişirərsən, yaza çıxarsan” [8, s. 57].

“Fərəsətli keçəl” nağılında da cəhrə adı keçir. Həmin nağıldan aldığımız parça:

“Keçəl qız paltarı geyib cəhrəni qabağına qoydu, başladı ip əyirməyə” [8, s. 245].

Gülməcələrdə də cəhrə öz əşyavi funksiyaları ilə mətndə yer alır. “Ölməsəm qalsam”da oxuyuruq:

“O vaxtı da yunu darıyırdılar, cəhrəynən əyirirdilər, şalvar, çuxa, corab toxuyurdular. Bir gün kişi der ki, ay arvad, ma bir cüt corab toxu, toy olur, xeyir-şər olur, ayaqyalın getmiyim” [10, s. 392].

Cəhrə sözü haxıştalarda maraqlı formada qarşımıza çıxır:

Cəhrəciyim pəliddi, haxışta,
Əyirməmişəm qalıbdı, haxışta,
Kişi bir pambıx alıbdı, haxışta,
O da bucaqlarda qalıbdı, haxışta [10, s. 591].

Bu nümunədə əzizləmə, sevimli mənasında işlənən “ciyim” hissəciyi cəhrə sözünə əlavə edilərək işlədilmiş, cəhrəni sanki çox sevdiyi predmet kimi qələmə verərək haxıştaya xüsusi mənə çaları qatmışdır.

Cəhrəciyim ifadəsinə bayatılarda da rast gəlirik:

Cəhrəciyim pəliddi,
Atam Təbrizdən alıbdı.
Ərim xeylək yun alıbdı.
Əyirməmişəm qalıbdı [9, s. 302].

Bayatılarda cəhrə kimi də bu söz qarşımıza çıxır:

A həndi-həndi, cəhrə,
Ayağın ləndi cəhrə.
Vuraydım sındıraydım
Gəzəydim kəndi, cəhrə [9, s. 273].

Nümunələrdə cəhrə leksik vahidinin çox işlənməsi xalqın xalçaçılıq sahəsinə olan marağının və məşğuliyyətin çoxluğunu bir daha sübut etmiş olur. Sonuncu nümunədə diqqəti çəkən cəhrə leksik vahidinə xitab kimi müraciət olunmasıdır. Bu leksik vahidə xitab kimi müraciət olunması sənətkarın öz sənət əşyası ilə söhbətini və həmin əşyanın ağırlığının, önəmini göstərir.

Apardığımız tədqiqatlar zamanı verdiyimiz şərhərdən belə nəticəyə gəlinir ki, xalçaçılıqla bağlı olan sözlər folklor mətnlərində işlənmə tezliyi yüksək olan terminlərdəndir. Bu leksik vahidlərin folklor mətnlərində geniş şəkildə işlədilməsi sevindirici haldır. Çünki bu leksik vahidlər bu gün köhnəlmiş sözlər sırasına daxil olsalar da folklor materialları ilə nəsilədən nəslə ötürülərək hər kəsin məlumatlanmasında böyük rol oynayır. Eyni zamanda xalq yaradıcılığının, xalq sənətkarlığının ən yaygın sahələrindən biri olan xalçaçılığın istər region, istərsə də region əhalisinin, qədim məşğuliyyət sahələrindən biri olması faktını təsdiq edir. Beləliklə, xalq yaddaşında yaşayan bu leksik vahidlər vasitəsi ilə xalçaçılıq sənətimizi unutmamaqla birlikdə, yaşadaraq gələcək nəsillərə erməğan etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü / Tərtib edəni C.Məmmədov. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 2006, 764 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Çıraq, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, III c., Bakı: Çıraq, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan xalçaları jurnalı, 2014, c. 4, № 10.
7. Naxçıvan bayatıları. Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 496 s.
9. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 513 s.
10. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
11. Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər. Bakı: AR Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2017, 461 s.
12. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I c., Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.
13. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II c., Bakı: Elm, 2006, 685 s.
14. Tapmacalar / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 208 s.
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Xal%C3%A7a#sitat_qeyd-61

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

CARPET WEAVING CRAFT IN NAKHCHIVAN FOLKLORE TEXTS

It is known that our people have been engaged in carpet weaving since ancient times. This field of creativity is widely reflected in our folklore. Therefore, there is a need to study and analyze the vocabulary of carpet weaving in folklore texts. The article selects, researches, and analyzes some of the terms related to carpet weaving used in Nakhchivan folklore texts. The words we are involved in the research include gaba, palaz, khana, jahra, and other terms.

The study found that farm names have been used in almost all genres of folklore. This shows the antiquity, richness, and hard work of our people.

The article also gives the meaning and explanation of each of the lexical units involved

in the study. Research shows that most of the items related to carpet weaving are still in use today. Some of them are archaic. The item and the words related to this field have lost their functionality or have been replaced by new technology. Therefore, his name came from the active fund of our language, passed to the passive fund.

The interpretation of such points during the research led to new, impressive scientific results.

Keywords: *Nakhchivan, folklore, vocabulary, carpet weaving.*

Чинара Рзаева

КОВРОТКАЧЕСКОЕ РЕМЕСЛО В НАХЧЫВАНСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ

Известно, что наш народ издревле занимался ковроткачеством. Эта область творчества широко отражена в нашем фольклоре. Следовательно, возникает необходимость изучения и анализа лексики ковроткачества в фольклорных текстах. В статье выделены, исследованы и проанализированы некоторые термины, связанные с ковроткачеством, используемые в фольклорных текстах Нахчывана. Слова, которые мы задействуем в исследовании, включают габа, палаз, хана, джахра и так далее.

Исследование показало, что названия ковров используются почти во всех жанрах фольклора. Это свидетельствует о древности, богатстве и трудолюбии нашего народа.

В статье также приводится значение и объяснение каждой из лексических единиц, задействованных в исследовании. Исследования показывают, что большинство изделий, связанных с ковроткачеством, используются и сегодня. Некоторые из них архаичны. Элемент и слова, относящиеся к этому полю, утратили свою функциональность или были заменены новой технологией. Поэтому его имя произошло от активного фонда нашего языка, перешедшего в пассивный фонд.

Интерпретация таких точек в ходе исследования привела к новым интересным научным результатам.

Ключевые слова: *Нахчыван, фольклор, лексика, ковроткачество.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 15.02.2021

Son variant 10.03.2021